

אשרי העומדים על סודך:

על הכתבות על מחקר הזוהר, ב'שבת' ט"ז באייר תשע"א.

מאת יהודה ליבס

חקר הזוהר וגיבורו ר' שמעון בר יוחאי התקדם מאוד בדור האחרון, ולפיכך יפה עשתה מערכת 'שבת' שבחרה לפרסם על כך כמה מאמרים בגיליון ערב ל"ג בעומר, יום שמחת רשב"י. דא עקא שהמחקר האמור לא נודע כלל לכותבי אותם מאמרים.

על טיבו של אחד המאמרים, מאת הרב ישעיה שטיינברג, אפשר לעמוד כבר מכותרתו הממצה את טיעונו: 'על קדמות הזוהר ועל האמת שבמסורת: שכנועו העמוק של בית המדרש הישן בקדמות הזוהר נעוץ בתרבותו הייחודית הנותנת אמון ברוח האומה ובחכמיה, היודעים לקבל את האמיתי ולדחות את המזויף, את השפה הזו האקדמיה לא הצליחה להבין'. ואכן, כדבריו כן הוא, כללי המשחק האקדמיים אינם מכירים בסמכות בשר ודם, יהא זה רב או פרופסור, ודורשים לחקור לגופו של עניין. הרב שטיינברג, הרואה עצמו פטור משאלות לגופו של עניין, לא נזקק למחקר החדש. אצלו הנציגים העיקריים של שוללי קדמות הזוהר, הם ר' אליהו דלמדיגו איש המאה החמש עשרה, ור' אריה די מודנה במאה השש עשרה, שדבריו נדחים כבר על הסף כי מי שפרסם את ספרו במאה התשע עשרה 'היה גייגר הרפורמי!'. את 'החוקרים בני תקופתנו ורבים גרשם שלום' (היחיד המוזכר כאן בשמו), מבטל הרב שטיינברג כמי שרק הולכים כעיוורים אחרי הראשונים, וכן משום 'שמושגי הקדושה אינם מופיעים בלקסיקון' של החוקר ושל המחקר, שבעיניו הוא מקשה אחת דימונית, 'האקדמיה', מה שמיתר את הצורך להכיר את דעותיהם ופרצופיהם של חוקרים אינדיבידואליים. עם זאת, משהו מטיעוניהם על איחור הזוהר כנראה הצליח בכל זאת לחדור את שריונו של הרב שטיינברג, והוא פותר זאת בטענה כוללנית וישנה על אפשרות שהזוהר נוסח ניסוח חדש, כאילו שאפשר להפריד את הזוהר מסגנונו.

כדי לאזן את מאמרו של שטיינברג פורסם באותו גיליון מאמר התומך באיחור הזוהר, ולכאורה ניצב בצדו של 'המחקר'. זה מאמרו של ישראל ל. הנקרא 'ייחוס מוצלח', ופותח במלים 'כשאני נזכר שעוד מעט מגיע ל"ג בעומר אני מקבל פריחה'. ואכן מאמר זה מפליג עוד יותר מקודמו בזיהוי הטענה על איחור הזוהר עם ניכור ואף שנאה לזוהר ולקבלה, אלא שכאן הכותב מתייחס לכך דווקא בחיוב. לדעתו של ל. הייחוס השקרי של הזוהר לרשב"י הוא האחראי להצלחת הספר והקבלה בכלל, ולא תכונתו העצמית של הספר. אין צורך להכביר מלים להפרכת טיעון זה, כאילו די בהצמדת שם גדול לדבר קטן כדי לגרום לו להשתלט על עם ודתו, ולגרום למהפכה רוחנית. די אם אזכיר את גורלו של החיבור 'מכילתא דרשב"י', שגם הוא יוחס לר' שמעון בר יוחאי בתקופה מאוחרת (כפי שהראתה ליאורה אליאס בר-לבב ז"ל בעבודת הדוקטור שלה), אלא שייחוס זה לא עזר לאותו חיבור, ולא נשתמרו ממנו אלא קטעים שנשמנו בגניזה, או במלים אחרות: נזרקו לאשפה.

ואף בכך שווה ל. לשטיינברג, שגם הוא אינו באמת מכיר את מחקר הדור האחרון, וכל הטיעונים של ביקורת הזוהר נשאבו ממחקרים קודמים, כגון דוגמה הלקוחה במפורש ממחקרי שד"ל, איש המאה התשע עשרה, של. משתמש בה כדי ללגלג על לשון הזוהר לגלוג שאינו במקומו,

כפי שהראיתי, דומני, במאמרי 'עברית וארמית כלשונות הזוהר', שאותו איננו מכיר. גם, למשל, קביעתו של ל. שמנהגי ישראל שבזוהר הם 'תמיד מהצד הספרדי!', נסתרה במחקר מפורט של ישראל תא שמע ז"ל, שהביא דוגמאות רבות למנהג אשכנז שבספר הזוהר.

ועוד מאמר שנוגע בכך נדפס באותו גיליון ל"ג בעומר, וגם הוא אינו עוסק במחקרי הדור האחרון. הכותב, הרב אביה הכהן, מייחד את דבריו לגרשם שלום ז"ל, גדול חוקרי הקבלה בדורותינו, שהלך לעולמו לפני כשלושים שנה, ובהתקפות קשות עליו מצדדים שונים מוצא את הדרך לציון ל"ג בעומר ולהבעת דעתו כלפי המחקר. המאמר מוכתר בכותרת 'אבי הקבלה המתה', שפירושה מתבאר במשפט 'פרופסור שלום רצה לקבור את אותה היהדות בארון מתים', שנוסח לדעתי בהשראת דברי הביקורת שהשמיע שלום עצמו כנגד 'חכמת ישראל' שבגרמניה. אפשר שזה ניסוח קשה מדי גם כלפי אנשי 'חכמת ישראל', אך עוול רב יש בהשמעתו כלפי שלום, אשר התעורר למחקר הקבלה בראותו זאת כחלק מתקומת ישראל בארצו (על כך כתבתי במאמרי 'הרהורים על משמעותו הדתית של מחקר הקבלה').

ראיה לכך ששלום מבקש רק מוות וקבורה מוצא הכהן 'בעובדה' ששלום 'לא כתב דבר בעל משמעות על החסידות', והנה מחקרי החסידות של גרשם שלום קובצו לאחרונה בכרך מיוחד, בעריכת אסתר ליבס (אשתי) ודוד אסף, ובצירוף מבואות של חוקרים חשובים, שגם הוויכוחים שאינם חוסכים שם משלום, מעידים כי דבריו על החסידות רחוקים בעיניהם מלהיות חסרי משמעות.

השנאה לשלום איננה רק על בסיס עקרוני. הכהן מייסד זאת גם על סיפור אישי, טראומאטי מאד: בהיותו ילד הלך הכהן אל דירתו של שלום וביקש לקנות ממנו ספר, וזה שילחו מעל פניו ואמר שאיננו מוכר ספרים. מודה אני, שאילו אני במקום שלום הייתי נוהג בדיוק כמוהו. מה גם שהכהן ביקש ספר שאינו קיים: מהדורה ביקורתית לספר הבהיר שעשה שלום, כפי שטעה הכהן לחשוב בילדותו, ועודנו סבור כך גם בבגרותו. אבל שלום לא ערך מעולם מהדורה של ספר הבהיר, אלא תרגם את הספר לגרמנית וכתב עליו פירוש בשפה זו, וספק אם בכך היה הכהן מוצא את מבוקשו. הכהן חושב אומנם אחרת וכותב ששלום נבהל מעיניו התמות, עיני ילד דתי המחפש אלהים, ומרוב פחד לא יכול היה לשלוט ברוחו וטרק את הדלת. אז שיחשוב.

בהתקפתו שלוחת הרסן לא נרתע הכהן מלרמוז ששלום אחראי גם למותו של יוסף וייס, תלמידו שהתאבד. דבר שקר זה, שדבק בפי הבריות שחוזרים עליו ללא יסוד זה שנים רבות, הופרך לחלוטין כשהתפרסמו מכתביו של וייס שבו הוא שוטח את היחסים האמתיים בינו לבין שלום (את פרשת היחסים ביניהם גוללה אסתר ליבס בנספח מיוחד לכרך הנזכר של מחקרי שלום בחסידות). בנקודה זו דומה שאפילו הכהן לבו נוקפו, אך בכל זאת מוסיף וחוזר הוא על אותה עלילת דם באומרו 'אין אני יודע אם הסיפור נכון בכל פרטיו, אך כפי הנראה יסוד של אמת יש בו'.

באופן דומה מטפל הכהן גם ביחסו של שלום כלפי אברהם יהושע השל. הכהן כותב ששלום גרשו מן הארץ, וסגר את הדלת בפני 'אותו דרשן'. מנין יודע זאת הכהן? לדבריו חבר סיפר לו, ובעיניו די בכך, אך על כך נאמרו גם דעות אחרות (שחלקן הובאו בכתבה ב'הארץ' מאת יאיר שלג). אומנם אפשרי הדבר ששלום העדיף מלומד גדול אחר (כגון שלמה פינס) על פניו של השל, אך האם נכון לכנות זאת 'גירוש מהארץ' שבה לא התגורר השל מעולם, ורגלים לסברא שמעצמו העדיף את ארצות הברית, שאכן התאימה לו יותר מבחינה רוחנית? האם היו אז באוניברסיטה העברית משרות פנויות בלא הגבלה? האם באמת נמנע מהשל לעלות ארצה בכל זאת, ולמצוא לו פרנסה?

הכהן מצרף פרשה זו למחלוקת מדעית, שאין לה שייכות לדבר. הכהן (כמו אחרים) חולק על שלום בעניין תיארוכה של ספרות ההיכלות. לא אכנס לפרטי מחלוקת זו, שלעצמה היתה לגיטימית, לו הציג הכהן באופן אמין ומדויק את דעתו של שלום, מה שאיננו עושה. אך לא לגיטימי כלל מה שהולידה מחלוקת זו אצל הכהן, כאומר: 'ולפתע זעק קול גדול בקרבי בכאב גדול: מנין השחצנות לגרש את אותו איש מופלא ששמו אברהם יהושע השל מן הארץ, כמי שאין לו יכולת אקדמית? הלא מחקריו של שלום רצופים בטעויות...'. למקרא הדברים גם בקרבי זועק קול כלשהו: מנין לרב הכהן הלכות שחצנות אלה? איך מרשה הוא לעצמו בקלות שכזאת לפעור פה על אחד מגדולי חכמי ישראל שגם הרב קוק העיד עליו שהיה 'בקי גדול בפתחי חכמת הקבלה', כפי שמעיד כאן הכהן בעצמו מפי סבו. אך במחשבה שנייה אנו נזכרים שאין חדש תחת השמש, כבר בימי חייו של שלום ידועה הייתה אסכולה כזאת של רבנים שלימדו התר לעצמם 'לקחת' מלא חופניים מן החוקרים, ובמיוחד משלום, בלי להזכירם, ולהזכירם רק לגנאי ואף בהשמצות.

גיליון 'שבת' זה העכיר אפוא את רוחי, גם מפני שאני נמנה עם תלמידי שלום ואוהביו (בבית מדרשו מותר לתלמיד אוהב גם להתווכח), וגם משום שבמרכז חיי עומד מחקר הזוהר ורשב"י, ואף זכיתי לשמש מדריך של מספר עבודות דוקטוראט מצוינות שנכתבו על כך בשנים האחרונות, בידי חוקרים צעירים שאינם זוכים להכרה בקרב כותבי העיתונות וקוראיה. כדי להסיח את הדעת ולהתעודד ניסיתי בשבת זו של ערב ל"ג בעומר, סדר 'אם בחוקותי תלכו', לסמוך על העצה הכלולה בראשית הפרשה לפי דעת רש"י שפירש (בעקבות חז"ל) 'בחוקותי תלכו – שתהיו עמלים בתורה'.

אך כדאי הוא ר' שמעון לסמוך עליו בשעת הדחק, ועם זאת השבת יצאתי למירון כמנהג, לפגוש גם את ר' שמעון וגם את חברי האחר הרב מנחם (פרומן), וללמוד עמו זוהר לרפואתו, על הציון הקדוש ביומא דהילולא, ואז שבה אלי רוחי, הן בזכות מנחם, שר בית הזוהר, שיראתו אינה מכהה את חכמתו, וכוחו עתה ככוחו אז, כשהתחלנו בלימוד זוהר בחברותא לפני למעלה מארבעים שנה, והן למראה החיות העצומה שהשפיעו רשב"י וספרו על אומה זו, הנוהרת למירון, בהעמדת צדיק בארץ מול צדיק עליון.

אומנם קצת צדק יימצא גם בדבריו של ישראל ל., ולא רק טוב ויופי והתרוממות רוח מאפיינים את עולי מירון, שדעותיהם שונות ופרצופיהם שונים זה מזה. אך גם בחיבורם בהמון וגם במציאותם האישית אפשר למצוא משהו מרוחו של רשב"י, שהוא גם איש אהבת החברים וקשרם זה בזה בהתקשרותם בצדיק וגם איש היחידות העומד לבדו מול האל, 'לאתעסקא יחיד ביחיד' כלשון הזוהר. וכבר לימד האר"י הקדוש שבל"ג בעומר בהר מירון בטלה כל ערבות הדדית, וכל יחיד אחראי לעצמו בלבד (מכאן, אגב, אפשר אולי למצוא תשובה כנגד דעת הרבנים שביקשו לדחות השנה את הילולת ל"ג בעומר מפני חשש חילול שבת).

הזוהר ורשב"י אחד הם בל"ג בעומר. אך אין פירוש הדבר שרשב"י כתב את ספר הזוהר. הנחה זו תעמוד בסתירה אף לדברי הזוהר עצמו, המתאר בגוף שלישי את רשב"י ואת חברתו ואף את יום מיתתו, ובחלקים אחרים של הספרות הזוהרית מתואר הוא כמי שיורד מן השמים לשוחח עם רעיא מהימנא, הוא משה רבנו בגלגול מאוחר. לא רשב"י כתב את הזוהר אלא היפוכו של דבר: הזוהר הוא שכתב את רשב"י. דמותו של התנא, שהשתלשלה מן הספרות העתיקה, קיבלה חיים חדשים בספר הזוהר, והיא מעיקרי תורתו. אמנם מבחינה מסוימת אפשר בכל זאת לייחס לרשב"י את כתיבת הזוהר, שנכתב מתוך הזדהות רבה של הכותבים עם גיבור זה, ובלי מה שנראה כהתעברותו בקרבם לא יכלה להיווצר יצירה אדירה זו.

גם עם חתימת הספרות הזוהרית לא פסק רשב"י לכתוב ולהיכתב: גם בדורות הבאים כתבו גדולי המקובלים, כגון הרמ"ק והאר"י, הרמח"ל והגר"א, הבעש"ט ור' נחמן, מכוחו של רשב"י, לעתים אף בלשון הזוהר ולעתים מתוך תודעה שאין הם אלא גלגול חדש של נשמת התנא. ובעצם גם לא יכול להיות אחרת, שהרי לפי דברי הזוהר אין לגלות סתרי תורה אלא בדורו של רשב"י. אומנם ספק הוא אם גם דורנו הוכשר לגלגול רשב"י, אך אין לזלזל באותם שעומדים במקצת על סודו, מגרשם שלום ועד היום הזה.